

Stefan K. Kuczyński

Orzeł Biały i barwy biało-czerwone w polskich powstaniach narodowych XIX wieku

Niepodległość i Pamięć 5/1 (10), 37-55

1998

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Stefan K. Kuczyński

Orzeł Biały i barwy biało-czerwone w polskich powstaniach narodowych XIX wieku

Trzeci rozbiór Polski położył kres wszystkim instytucjom życia politycznego Rzeczypospolitej oraz zniósł jej symbole - herb państwa, oznaki władzy królewskiej, pieczęcie urzędów, chorągwie, sztandary i inne znaki¹. Władze państw zaborczych wprowadziły zamiast nich własne symbole państwowe. Ceremonialne zawieszenie 26 stycznia 1797 r. czarnego orła pruskiego na wszystkich urzędach w Warszawie (a podobne uroczystości miały miejsce w innych miastach, a także w innych zaborach) było aktem końcowym likwidacji oznak narodowych Polaków, kiedy nie istniało ich państwo. W oficjalnym użytku nie występują już odtąd polskie symbole. Co najwyżej, będą zepchnięte do roli podrzędnej, pojawiając się obok lub w cieniu obcych godła, jak w herbie Księstwa Warszawskiego (herb sasko-polski na tarczy dwudzielnej w słup), Królestwa Polskiego (Orzeł Biały na piersi czarnego dwugłowego orła Cesarstwa Rosyjskiego), czy Wielkiego Księstwa Poznańskiego (Orzeł Biały na piersi czarnego orła pruskiego). Dyskryminacja oznak polskości nie ominęła nawet heraldyki miejskiej, z której - jak w zaborze rosyjskim - dawne herby miast polskich w guberniach zachodnich zmieniano na nowe, wymyślone w petersburskim urzędzie Heroldii, a w Królestwie Polskim zastąpiono je herbem urzędowym².

Polski Orzeł Biały na piersiach czarnych orłów carskiego i pruskiego oznaczał podporządkowanie go tym godłom dominującym. W Królestwie Polskim *ten herb dawał do zrozumienia, że Polska stała się własnością autokratycznej dynastii Romanowów; przypominał, że jest zniewolona, zależna od sąsiedniego mocarstwa i okrojona, że państwo zostało nam podarowane przez obce potęgi, a jego struktura została wymyślona przez obcych władców przy stole konferencyjnym, ustawionym nie w polskim mieście* - trafnie pisał Ryszard Przybylski³.

Istniały jednak wyłączone obszary względnie swobodnego, choć krótkotrwałego używania polskich symboli. W Królestwie Polskim była to jego armia, w której - po-

1 Jest to, poszerzona dla potrzeb czasopisma "Niepodległość i Pamięć", wersja mego artykułu pt. *Orzeł Biały w powstaniach narodowych i ruchu wywoleńczym XIX wieku*, zamieszczonego w wydawnictwie *Orzeł Biały herb państwa polskiego. Materiały sesji naukowej w dniach 27-28 czerwca 1995 r. za Zamku Królewskim w Warszawie*, pod red. S.K. Kuczyńskiego, Warszawa 1996, s. 241-256.

2 Z braku opracowań heraldyki urzędowej okresu porozbiorowego zob. S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie. Geneza, treści, funkcje*, Warszawa 1993, s. 227-249, gdzie uwagi na ten temat odnośnie do trzech zaborów.

3 R. Przybylski, *Symbolika Powstania Listopadowego*, [w:] *Powstanie Listopadowe 1830-1831. Geneza - uwarunkowania - bilans - porównania*, pod red. J. Skowronka i M. Żmigrodzkiej, Wrocław 1983, s. 356.

dobnie jak za Księstwa Warszawskiego - utrzymał się znak Orła Białego na sztandarach pułkowych i polski orzeł wojskowy na nakryciach głowy oraz tradycyjny mundur, czyli barwa i biała kokarda wojska Rzeczypospolitej. Pozostawiono te znaki dzięki liberalnej koncesji cara Aleksandra I na rzecz wojska polskiego, uzyskanej jeszcze przed Kongresem Wiedeńskim. Drugą enklawę stanowiło szkolnictwo wyższe. Na wprowadzonej w 1817 r. (a było to możliwe chyba tylko wtedy) pieczęci Królewskiego Uniwersytetu Warszawskiego pojawił się Orzeł w koronie, trzymający w łapach gałęzie palmy i lauru, otoczony pięcioma gwiazdami symbolizującymi pięć wydziałów uczelni. Ale już w 1822 r. zarządzono, aby Uniwersytet przyjął urzędowy herb Królestwa Polskiego. Opanował on bowiem całą oficjalną symbolikę - od Komisji Rządowych aż do gmin, sołtysów i wójtów. Carski orzeł dwugłowy z Orłem Białym na piersi występował więc na pieczęciach wszystkich urzędów i instytucji, na monetach, w nagłówkach urzędowych druków i blankietów, na papierze stemplowym, w oznakach urzędników, był umieszczony na wszystkich budynkach rządowych. Słupy graniczne, szlabany, budki strażnicze, bariery i poręcze przy siedzibach władz, nawet sznury do przewlekania urzędowych papierów i akt, utrzymane były w barwach kokardy cesarskiej - czarnym, żółtym i białym. Podobnie było w innych zaborach, gdzie też zaprowadzono symbole obcych monarchii - orły cesarski i pruski oraz barwy obcych kokard. Tylko Galicja, ale później, w dobie autonomicznej - za cenę ugody rodzimych konserwatystów z monarchią - w ramach przyznanych swobód narodowych uzyskała przywilej wolnego, ale przecież nieoficjalnego używania polskich znaków narodowych i patriotycznych⁴.

Pamięć o symbolach Rzeczypospolitej, usuniętych z życia publicznego przez władze zaborcze, przetrwała jednak w społeczeństwie polskim. Od razu odżyła też w pierwszej wielkiej próbie wybicia się Polaków na niepodległość, jaką było Powstanie Listopadowe.

Ofiarą masowych wystąpień we wszystkich ruchach wolnościowych - politycznych i społecznych - padają najpierw znieawidzone symbole. Na wieść o wystąpieniu podchorążych w Noc Listopadową, ludność spontanicznie odrzuciła oficjalny herb Królestwa Polskiego. W Warszawie zdarto orły dwugłowe ze stołecznego ratusza i gmachów rządowych. Podobnie było w innych miastach, gdzie w pierwszych dniach grudnia 1830 r. dotarła wiadomość o wypadkach w Warszawie - zerwano godła z urzędów w Płocku, Kaliszu, Lublinie. Zastąpił je Orzeł Biały, jak na ratuszu w Warszawie, gdzie towarzyszył mu napis: *Polacy! To nasz Orzeł, ta ziemia jest nasza!*⁵. *Wczoraj po południu umieszczono Orła Białego, starożytne godło plemienia Lechitów na głównym ratuszu warszawskim. Tłum ludu obecny tej uroczystości narodowej, radosnymi okrzyki powitał ukochanego ptaka wolności*⁶. *W Tarcynie pocztmistrz miejscowy wy dobył przez wiele lat zachowanego z czasów króla Stanisława Augusta orła białego. Na widok ten zbiegli się obywatele, a po nastąpionym poświęceniu przez miejscowego plebana, umieszczonym został na ratuszu, z którego go nieprzyjazne nam narody spłoszyły*⁷. W Lublinie w pierwszej dekadzie grudnia prezes Komisji Województwa Ignacy Lubowiecki chciał zorganizować specjalną uroczystość zawieszenia Orła Białego,

4 S. K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, s. 227-232.

5 A. Kraushar, *Warszawa historyczna i dzisiejsza. Zarysy kulturalno-obyczajowe*, Lwów-Warszawa-Kraków 1925, s. 52.

6 "Dziennik Powszechny Krajowy", nr 343 z 12 grudnia 1830.

7 "Dziennik Powszechny Krajowy", nr 347 z 17 grudnia 1830.

ale odstąpił od tego upomniany przez Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych, że *głównym przedmiotem władzy w tak ważnych okolicznościach jest sprzężenie działań, a nie wypada zatrudniać się programmatami uroczystości*⁸.

Już w pierwszych dniach grudnia 1830 r. zaczęto wycofywać pieczęcie urzędowe z herbem Królestwa Polskiego. Zastępowano je wprowadzanymi spontanicznie, bez oficjalnych rozporządzeń, pieczęciami z Orłem Białym w koronie. Niektóre, zwłaszcza prowincjonalne urzędy pozostały jednak przy dawnych pieczęciach z rosyjsko-polskim herbem Królestwa; bywa, że i akcesy obywateli do powstania były wówczas opatrzone pieczęciami z orłem dwugłowym. Na dokumentach z tego czasu spotyka się też pieczęcie tuszowe z herbem Królestwa Polskiego, na których ręcznie przekreślono rysunek orła dwugłowego, pozostawiając tarczę z Orłem polskim i napis z nazwą urzędu⁹.

Powrót do Orła Białego wymagał wykonania wielkiej liczby nowych pieczęci dla potrzeb urzędów i instytucji. Od 1824 r. wyłączne prawo wykonywania tłoków pieczęci urzędowych, o ściśle określonych wzorach i wymiarach, miała Mennica Królestwa w Warszawie. W grudniu 1830 r. zasypywana napływającymi zewsząd zamówieniami, wkrótce też zajęta biciem monety pod nowym stemplem, Mennica mogła wywiązać się tylko z części zamówień, głównie dla władz i urzędów centralnych¹⁰. Wiele nowych pieczęci, zwłaszcza w terenie, wykonywali miejscowi grawerzy i pieczętarze. Z tego powodu szereg ówczesnych pieczęci odznacza się brakiem jednolitości rysunku Orła, a później Orła i Pogoni, różnym i nie zawsze starannym rozmieszczeniem napisów oraz zróżnicowanymi wymiarami¹¹.

Kwestia herbu ogarniętego powstaniem Królestwa wymagała stosownych uregulowań prawnych. Na przyspieszenie decyzji w tej sprawie wpłynęło postanowienie wybicia monety, na której - już po detronizacji przez Sejm Mikołaja I i dynastii Romanowych 25 stycznia 1831 r. - miał występować nowy herb zamiast dwugłowego orła cesarskiego z Orłem Białym na piersi. Licząc, że powstanie ogarnie też Litwę, postanowiono wprowadzić obok polskiego Orła także Pogoń, herb Wielkiego Księstwa Litewskiego, jak w herbie przedrozbiorowej Rzeczypospolitej. Nazwa "Królestwo Polskie" miała pozostać, gdyż goszono, że naród *uznaje monarchię konstytucyjną z prawem następstwa wybrać się mającej rodziny*.

Dnia 29 stycznia 1831 r. Sejm uchwalił, że *monety i stemple nosić będą oznaki narodowe przez Rząd wskazane*¹². Dnia 19 lutego Rząd Narodowy w wykonaniu uchwały sejmowej, *uznając potrzebę zmiany dotychczasowego stempla pieczęci i znaków dawnego Rządu*, ustanowił nowy wzór herbu na pieczęciach: *Na przedzielonej tarczy znajdować się ma Orzeł Biały i Pogoń w czerwonym polu, ponad tarczą korona królewska, a w górnym polu napis: »Królestwo Polskie«, u spodu zaś nazwisko władzy*¹³. Wcześniej, już 6 lutego, gotowe były stemple monet z nowym herbem Królestwa¹⁴.

8 T. Mencil, *Działalność władz cywilnych województwa lubelskiego w okresie Powstania Listopadowego*, "Rocznik Lubelski", t. V, 1962, s. 99.

9 Archiwum Główne Akt Dawnych [AGAD], Władze centralne powstania 1830/31, passim.

10 W. Terlecki, *Mennica Warszawska 1765-1965*, Warszawa 1970, s. 106, 113 nn.; S.K. Kuczyński, *Pieczęcie z Mennicy Warszawskiej*, "Biuletyn Numizmatyczny" 1967, nr 19, s. 342-343. Zob. np. AGAD, Władze centralne powstania 1830/31, nr 636: akta Ministerstwa Spraw Zagranicznych w przedmiocie pieczęci (dotyczy wykonania pieczęci najpierw z Orłem, później z Orłem i Pogonią).

11 AGAD, Władze centralne powstania 1830/31, passim.

12 *Dyaryusz Sejmu z r. 1830-1831*, t. 1, wyd. M. Rostworowski, Kraków 1907, s. 366.

13 AGAD, Władze centralne powstania 1830/31, nr 502: akta dotyczące się stempla i pieczęci rządu Narodowego. Postanowienie Rządu w sprawie herbu opublikowane zostało też w prasie codziennej.

14 W. Terlecki, op.cit., s. 117.

Autorem projektu dwudzielnego herbu z Orłem Białym i Pogonią miał być Joachim Lelewel. Herb ten nie był kopią czwórdzielnego herbu z tymi godłami z czasów przedrozbiorowej Rzeczypospolitej, stanowił jego redukcję, nie powtarzając naprzemianległego położenia godła na tarczy. Nawiązywał do dwupolowej kompozycji Orła i Pogoni, znanej z monet, pieczęci i innych zabytków co najmniej od drugiej połowy XVI wieku. Symbolikę tego dwupolowego herbu tak objaśniał ówczesny poseł i polityk Stanisław Barzykowski: *Zamieszczając Pogoń na wszystkich naszych herbach narodowych - pisal - zaraz w sposób widoczny, jasny okażemy wszystkim rządowi i ludowi, żeśmy podnieśli sztandar w celu odzyskania całej Polski, a Europa nas rozumieć będzie*¹⁵.

Jeszcze przed ustaleniem wzoru herbu Królestwa, 7 lutego 1831 r., Sejm podjął uchwałę w sprawie kokardy narodowej: biało-czerwonej. Nastąpiło to po żywej polemice na łamach prasy warszawskiej i na forum sejmowym. Toczyła się ona między zwolennikami białej kokardy, noszonej na nakryciach głowy w armii i na znak solidarności z wojskiem przyjętej przez ludność cywilną w pierwszych dniach powstania, a lewicą, reprezentowaną przez Towarzystwo Patriotyczne, która na wzór francuski przybrała kokardy trójkolorowe, błękitno-biało-czerwone¹⁶. W sporach o kokardę mogących dać powód, iż się na różne stronnictwa dzielimy, przeważył pogląd, że należy przyjąć barwy herbowe Orła i Pogoni, tj. biało-czerwone. Opowiedziało się za nimi już wcześniej umiarkowane stronnictwo "kaliszan". Przyjęcie ich przez Sejm było zgodne z tradycją tych barw w heraldyce polskiej i obyczaju wojskowym, było zarazem kompromisem między zachowawczą postawą zwolenników białej kokardy i radykalizmem lewicy powstania skupionej pod znakiem *tricolore*¹⁷. W tym charakterze biało-czerwona kokarda została też wprowadzona na wojskowe nakrycia głowy w formie krążka pokrytego marszczoną białą materią z czerwonym środkiem ("sercem"). Potrzeba tego narodowego znaku wojska potwierdziła się w toczonej właśnie wojnie z następującą armią rosyjską.

Oto bowiem głównodowodzący tej armii feldmarszałek Dybicz wzywał Polaków do poddania i żądał, aby deputaci do rozmów nosili *na znak uległości prawemu monarszemu swemu* białą chorągiew. Rząd Narodowy odpowiedział odezwą: *Ponieśmy Zabałkańskiemu wodzowi nie białe chorągwie służalczych ludów (...), ale ojczyste Białe Orły nasze, na czele wojsk naszych niesione, za którymi pójdzie naród cały*¹⁸. Białą kokardę, kojarzącą się z białą chorągwią poddania, odrzucono powszechnie i już nigdy potem nie podniesiono jej do rangi narodowego symbolu.

Kiedy w lutym 1831 r. rozpoczęła się ofensywa armii rosyjskiej, nabrała znaczenia sprawa sztandarów dla wojska. Po dokonanej przez Sejm detronizacji Romanowów zarzucono dawne sztandary, wprowadzając z Orłem Białym, lecz z monogramem cara, na które wojsko złożyło przysięgę obcemu monarszemu. Na niektórych sztandarach usunięto carskie litery. Dnia 6 lutego, w przeddzień uchwały o kokardzie, Rząd Narodowy postanowił: *Dotychczasowe chorągwie w Pułkach zastąpione być mają przez Orły Polskie z napisem: »Wojsko Polskie«*¹⁹.

15 S. Barzykowski, *Historia Powstania Listopadowego*, t. II, Poznań 1883, s. 247.

16 Szerzej na temat sporów o kokardę w powstaniu listopadowym zob. S.K. Kuczyński, *Barwy biało-czerwone*, [w:] S. Russocki, S.K. Kuczyński, J. Willaume, *Godło, barwy i hymn Rzeczypospolitej. Zarys dziejów*, wyd. 3, Warszawa 1978, s. 157-170.

17 Tamże, s. 163.

18 Tamże, s. 166.

19 Tamże, s. 168.

W związku z tym pobrano z Arsenалу dawne orły metalowe na drzewca z czasów Księstwa Warszawskiego. Część z nich po restauracji, miała być ponownie użyta do znaków pułkowych. Wobec toczącej się wojny realizacja tego zamiaru postępowała powoli. Jeszcze w początkach lipca prowadzono rozmowy o konieczności rozdania sztandarów oddziałom i złożenia na nie przysięgi. Większość regularnych oddziałów do końca nie otrzymała swych znaków, chociaż były przygotowane. Widniał na nich Orzeł Biały na skrzyżowaniu ramion krzyża kawalerskiego amarantowego na płacie ciemnoniebieskim. Na drzewcach osadzone były srebrne orły wsparte na tabliczkach z nazwą i numerem pułku.

Niektóre nowo formowane oddziały wojska powstańczego używały własnych chorągwi i sztandarów. Przewijał się na nich najczęściej motyw Orła Białego oraz Orła i Pogoni na czerwonym polu, także różne hasła i napisy. W kampanii zimowej 1831 r. były też w użyciu chorągwie propagandowe, *które forpocztzy zatknąwszy w ziemię pozostawiały Rosjanom*. Na białej płachcie tych chorągwi widniało hasło, zapewne pomysłu Lelewela: *W imię Boga za naszą i waszą wolność*, po jednej stronie po polsku, po drugiej po rosyjsku oraz rysunek krzyża czerwonego. Było ono adresowane do żołnierzy-Rosjan i odwoływało się do idei wspólnej walki o wolność przeciw despotyzmowi²⁰.

Uchwały Sejmu 1831 r. unormowały zatem sprawę herbu i barw narodowych. Herb - w przeciwieństwie do kokardy - nie wzbudzał tytułu kontrowersji ideowych, ale były też inne pomysły tego znaku. Leleweł miał przygotować projekt herbu z Orłem i Pogonią na tarczy ponoć zwieńczonej konfederatką, polską odmianą frygijskiej czapki wolności zamiast korony, ale nie wyszedł z nim na forum sejmowe²¹. W czerwcu 1831 r. przyrodnik Wojciech Jastrzębowski, członek Towarzystwa Przyjaciół Nauk, w powstaniu zaś prosty żołnierz Gwardii Narodowej, przedstawił Rządowi projekt nowego herbu, który unaocznilby *rzetelny obraz ducha narodowego i wzniosły cel obecnego naszego powstania*. Herb ten przedstawiał na tarczy dwudzielnej w słup w polu prawym czerwonym Orła Białego z księgą praw zawieszoną na szyi, o którą kruszy się grot kopii, trzymającego w szponach poduszone węże (co wyrażało *wrodzony narodowi polskiemu wstręt ku złemu i zapal do wytepienia nieprawości*), zaś w polu lewym, także czerwonym, jeźdźca Pogoni z gałązką oliwną zamiast miecza w uniesionej ręce, z krzyżem wiary w tarczy. Herb miał nosić napis na obrzeżu tarczy odpowiadający *zaszczytnemu uznaniu Polski przez narody za przedmurze, czyli tarczę Europy*. Projekt tego herbu nawiązywał do utopijnego programu państwa prawa i pokoju, sformułowanego przez Jastrzębowskiego w osobnym traktacie o wiecznym przymierzu między cywilizowanymi narodami²².

Herb z wyobrażeniem Orła i Pogoni na dwudzielnej tarczy zwieńczonej koroną został wprowadzony na pieczęcie władz i urzędów oraz na stempel monety. Pieczęcie były wykonywane zarówno w Mennicy, jak i przez prywatnych pieczętarzy; te ostatnie są na ogół

20 Zob. na ten temat szerzej S.K. Kuczyński, "Za naszą i waszą wolność", "Kultura", nr 34, 1977, s. 4-5; W. Bigoszevska, *Proporzec z 1831 roku świadectwem genezy hasła "Za naszą i waszą wolność"*, "Muzealnictwo Wojskowe", t. IV, 1989, s. 316-326.

21 S. Russocki, *Rodowód Orła Białego*, [w:] S. Russocki, S.K. Kuczyński, J. Willaume, op.cit., s. 57.

22 Opis i uzasadnienie projektu herbu przez Wojciecha Jastrzębowskiego pt.: "Myśli względem nadania herbowi Królestwa odpowiedniego charakteru duchowi narodowemu i postępowi cywilizacji" ogłosił S.K. Kuczyński, *Projekt godła państwowego z 1831 r.*, "Przegląd Historyczny", LXII, 1971, z. 1, s. 93-97. Zob. też W.B. Jastrzębowskiego, *Traktat o wiecznym przymierzu między narodami ucywilizowanymi i Konstytucja dla Europy*, oprac. F. Ramotowska, Warszawa-Łódź 1985.

mniej starannie wykonane. Herb ten występował także na wprowadzonych wówczas banknotach jednozłotowych, na papierze stemplowym, w winietach dyplomów, na sztandarach niektórych oddziałów nowego zaciągu, w grafice okolicznościowej i drukach ulotnych, trafił też do popularnej emblematyki patriotycznej, także do biżuterii i pamiątkarstwa²³. Jednocześnie w użyciu nadal pozostał autonomiczny motyw Orła Białego, bez litewskiej Pogoni, jak na nowych, nie rozdanych wszakże sztandarach dla jednostek liniowych wojska.

Godła Orła Białego i Pogoni upowszechniała również pieśń i okolicznościowa poezja patriotyczna, jak owo popularne wówczas wezwanie-pobudka na dawną nutę Mazurka Dąbrowskiego, pióra Stefana Witwickiego: *Do broni, bracia, do broni! Pod świętym znakiem Orła i Pogoni!* W tym celu częściej używany był sam Orzeł Biały. W wizjach poetów najpierw obudził się on z niewoli, potem porwał się do lotu i oczyściwszy się z brudów czarnego orła dwugłowego podjął z nim walkę, przepędzając go w przyrzoną mu strefę bytu, którą Juliusz Słowacki nazwał krainą cienia i ciemnością północy. *Natomiast naturalną dziedziną Orła Białego było niebo, słońce, światłość, przestrzeń sakralna, wręcz boska* - pisze Ryszard Przybylski. *Ptaki te pochodziły z różnych krain i kiedy 29 listopada pękały kajdany, które je przymusowo sprzęgły, oba orły odleciały w zupełnie odmienne przestrzenie duchowe*²⁴.

Ale złowróźbny czarny dwugłowy orzeł nie na długo w ciemność uleciał północy. Po upadku Powstania Listopadowego powrócił do oficjalnego użytku w przywróconym wtedy herbie Królestwa Polskiego. Już 10 listopada 1831 r. "książę warszawski" i namiestnik cesarski feldmarszałek Paskiewicz w imieniu cara Mikołaja I, unieważnił mocą specjalnego obwieszczenia wszystkie uchwały i postanowienia, a także stopnie, urzędy, ordery, znaki i odznaczenia *przez rząd rewolucyjny w całym przeciągu buntu wydane*, a więc również herb dwupolowy z Orłem i Pogonią oraz narodową kokardą białą-czerwoną²⁵. 19 czerwca 1832 r. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych wydała reskrypt zalecający wszystkim urzędom, aby wycofać tłoki pieczętne z herbami Orła i Pogoni. W wyniku tej akcji zebrano 371 takich pieczęci²⁶. W oficjalnej symbolice Królestwa Polskiego znów niepodzielnie zapanował czarny dwugłowy orzeł Cesarstwa Rosyjskiego z Orłem Białym na piersi, tyle że w zmodyfikowanej wersji rysunkowej z 1832 r.

Polskie symbole narodowe, surowo zakazane w kraju, przenieśli na emigrację ci uczestnicy powstania, którzy w obawie przed represjami wybrali wychodźstwo. Wolni od ucisku zaborców mogli na obczyźnie manifestować swe uczucia patriotyczne. Z użyciem całego aparatu symboli narodowych, herbów i barw polskich, obchodzono na emigracji święta narodowe: rocznicę Konstytucji 3 Maja i Nocy Listopadowej. Były w

23 Bogata kolekcja pamiątek historycznych z okresu powstania listopadowego znajduje się w zbiorach L. Gocła w Muzeum Historycznym m. st. Warszawy. Zob.: *Katalog zbiorów Ludwika Gocła. Powstanie Listopadowe i Wielka Emigracja*, t. 1: *Księgozbiór*, oprac. S. Ciepłowski, Warszawa 1975; t. 2: *Obrazy olejne. Rysunki. Akwarele. Grafika*, oprac. I. Tessaro-Kosimowa, Warszawa 1987; t. 3: *Pamiętki historyczne, medale, medaliony*, oprac. M. Dubrowska, G. Kieniewiczowa, Warszawa 1978. Zob. też: G. Kieniewiczowa, *Pamiętki powstań narodowych w zbiorach Muzeum Historycznego m. st. Warszawy*, Warszawa 1988.

24 R. Przybylski, op.cit., s. 362. O naturalnej antynomii Biały Orzeł - czarne orły zaborców w poezji polskiej XIX w. zob. też A. Kępiński, *Lech i Moskal. Z dziejów stereotypu*, Warszawa-Kraków 1990, s. 114-118.

25 AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, nr 7322: akta dotyczące się zniesienia herbów rewolucyjnych i przywrócenia herbów Królestwa. Pod wrażeniem tego obwieszczenia w Paryżu ukazał się druk emigracyjny (autorstwa zapewne K.B. Hoffmana) pt.: *La nationalité polonaise détruite. Lettre d'un Polonais adressée aux députés de la France*, w którym osobny passus poświęcono zakazanym polskim symbolom narodowym.

26 AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, nr 7322.

użyciu znaki Orła Białego oraz Orła i Pogoni, kładzione na tarczach herbowych i na chorągwiach, często obok godeł innych państw, na znak solidarności narodów i wspólnych działań dla sprawy polskiej. Wtedy to w demokratycznych ugrupowaniach Wielkiej Emigracji pojawił się Orzeł Biały bez korony.

W najbardziej okazałej formie Orzeł bez korony wystąpił na amarantowo-białej chorągwi zawiązanego w Paryżu w 1832 r. Towarzystwa Demokratycznego Polskiego. Otaczają go tu napisy: "Polska Demokratyczna" i hasło Wielkiej Rewolucji Francuskiej: "Wolność, Równość, Braterstwo". Taki sam Orzeł, często łączony z Pogonią, upowszechnił się w symbolice wielu demokratycznych ugrupowań Wielkiej Emigracji. Niekiedy był on przedstawiany z Pogonią na tarczy dwudzielnej w słup, zwieńczonej czapką konfederatką zatkniętą na pice zamiast koroną, w otoczeniu panopliów, wśród których najczęściej powtarzają się skrzyżowane sztandary, lufy armatnie, lance i kosy oraz kotwica nadziei (tak w winiecie pism Stowarzyszonych Polaków w Brukseli i Ogółu Emigracji Polskiej w Londynie, czy wychodzącego w Brukseli pisma "Orzeł Biały"). Tarczę z Orłem (w koronie lub bez) i Pogonią wieńczy też czasem Oko Opatrzności lub wieniec laurowy zamiast korony (tak na wspólnych grobach Polaków-emigrantów na cmentarzu Montmartre w Paryżu)²⁷.

Manifestacyjne pozbawienie Orła Białego korony było próbą zerwania z tradycją szlacheckiej Rzeczypospolitej. Korona na głowie Orła kojarzyła się też z ustrojem monarchicznym, od którego pod wpływem myśli Oświecenia i radykalnych haseł Rewolucji Francuskiej programowo odcinali się liberalni demokraci w wielu krajach Zachodniej Europy. Nie inaczej postąpili polscy demokraci, jakby nie pamiętając jakie treści symboliczne nosiła korona na głowie Orła Białego. Od ponad sześciu stuleci oznaczała ona suwerenność króla polskiego i jego państwa oraz jedność ziem polskich²⁸. Orzeł Biały bez korony, ze względów historycznych oraz w rozumieniu heraldyki był godłem niepełnym, zubożonym i uszczerbionym. Ale symboliczne przestanie Orła bez korony można rozumieć też i w ten sposób, że był to Orzeł Polaków wyzwolonych z ich państwa.

Obok "demokratycznego" Orła bez korony pozostał przecież nadal i to w szerszym użyciu "niepodległościowy" Orzeł w koronie. Był on przyjęty w symbolice obozu emigracyjnej prawicy oraz ugrupowań centrowych. Takiego Orła, najczęściej z Pogonią, spotyka się na drukach wychodzących z kręgu Hotelu Lambert oraz związanego z nim Towarzystwa Trzeciego Maja. Zdobí on wiele wydawnictw emigracyjnych, pamiątek wychodźstwa polskiego, występuje też na grobach Polaków-tułaczy.

Jeśli wizerunek Orła Białego bez korony był w warunkach emigracji politycznej szczególnym rodzajem deklaracji ideowej i programem formy ustrojowej przyszłego państwa polskiego, to tenże Orzeł w koronie symbolizował przede wszystkim tradycję Rzeczypospolitej i odwoływał się do dążeń niepodległościowych. Oba Orły współżyły ze sobą. Oba wyrażały ideę wolnej i niepodległej Polski. Oba Orły - tu nawet nieważne: w koronie czy bez korony - złączone na jednej tarczy ze znakiem litewskiej Pogoni, oznaczały ideę odrodzenia państwowości i jedność ziem w granicach przedrozbiorowej Rzeczypospolitej.

27 Szerzej na ten temat S.K. Kuczyński, *Symbolika patriotyczna Wielkiej Emigracji*, "Mówią Wieki", 1981, nr 12, s. 1-6. Zob. też: B. Mansfeld, *Treści ideowe ilustracji w książkach i czasopiśmie Wielkiej Emigracji (1832-1862)*, [w:] *Studia z dziejów polskiej myśli politycznej*, III: *Uwarunkowania, możliwości i sposoby działań niepodległościowych w piśmiennictwie czasów romantyzmu*, Toruń 1990, s. 139-159.

28 Zob. S.K. Kuczyński, *Treści i funkcje Orła Białego*, [w:] *Orzeł Biały - 700 lat herbu państwa polskiego*, [Katalog wystawy na Zamku Królewskim w Warszawie, 26 czerwca - 15 października 1995], Warszawa 1995, s. 35 nn.

Podobnie jak Orzeł, barwy biało-czerwone były symbolem wolnej Polski, a więc tej, którą należało wywalczyć. Zakazane w kraju, były swobodnie używane na emigracji w obchodach patriotycznych i różnych manifestacjach sprawy polskiej. Pierwszą rocznicę wybuchu powstania świętowano w Paryżu 29 listopada 1831 r. z udziałem generała Lafayette'a i przedstawiciela amerykańskiego komitetu pomocy Polakom. Salę przybrano chorągwiami polskimi, francuskimi, amerykańskimi. Prezes komitetu amerykańskiego złożył dwie chorągwie ufundowane przez obywateli Nowego Jorku i Bostonu dla wojska polskiego, które dotarły za późno, aby je wręczono oddziałom. Leleweł odpowiedział mową dziękczynną i ofiarował w zamian kokardę ze strzępów pierwszej chorągwi rosyjskiej zdobytej w powstaniu²⁹.

W polskich barwach narodowych utrzymana jest wspomniana już chorągiew Towarzystwa Demokratycznego Polskiego z Orłem bez korony. Zwraca tu uwagę odmienny niż dzisiaj układ i porządek barw: dwie strefy poziome równej szerokości, górna amarantowa i dolna biała. Zasady heraldyki i weksylogologii zalecają, aby przy podziale chorągwi na strefy poziome pierwsze miejsce przeznaczać dla barwy godła (tu Orzeł Biały), drugie dla barwy tarczy herbowej (tarcza czerwona). Płachta chorągwi powinna być zatem biało-czerwona (tu amarantowa). Znajomość reguł heraldyki w odniesieniu do weksyliów była wówczas niewielka i w Polsce, zwłaszcza wobec zakazu używania własnego herbu i barw, do spraw tych nie przywiązywano większego znaczenia. Toteż niemal przez cały wiek XIX, a nawet i później - aż do odzyskania niepodległości - spotyka się nierzadko odwrócony porządek barw na flagach, chorągwiach i sztandarach polskich. Niekiedy, jak w emigracyjnej grafice użytkowej, w winietach różnych druków i listowników, strefy na fladze mają układ pionowy, zapewne na wzór flagi francuskiej. Brak też było jednolitości i konsekwencji w odcieniach czerwieni na fladze. W tym czasie często używano amarantu, popularnej wówczas odmiany czerwieni. Miało to również związek ze stosowanymi wtedy technikami farbiarstwa tkanin. Później próbowano interpretować amarant jako właściwą barwę narodową Polaków. Heraldyka zna jednak czerwone pole tarczy herbowej Orła Białego, a więc i pochodne od niego barwy mają być biało-czerwone.

Orzeł Biały w koronie i bez korony, a także barwy biało-czerwone lub biało-amarantowe, przeniknęły też do ruchu narodowyzwoleńczego w kraju. Orzeł Biały bez korony pojawił się w powstaniu krakowskim 1846 roku. Stało się to za sprawą Edwarda Dembowskiego, działacza rewolucyjno-demokratycznego, filozofa i publicyisty, zwolennika trójzaborowego powstania opartego na wojnie ludowej. Objąwszy stanowisko sekretarza dyktatora Jana Tyssowskiego, Dembowski zdołał narzucić swoją wolę chwijnemu przywódcy i - co prawda nie na długo - pogłębić rewolucyjny nurt w powstaniu. Utworzono Rząd Narodowy Rzeczypospolitej Polskiej; wydany przez niego 22 lutego 1846 r. manifest *Do narodu polskiego* głosił nadanie chłopom pełnego prawa do ziemi, zniesienie wszystkich powinności na rzecz dworu, wzywał do walki o wolną i sprawiedliwą Polskę. Dnia 23 lutego Rząd wydał też "Ustawę rewolucyjną", której artykuł VII określał wygląd herbu: *Godłem narodowym jest kolor biały z amarantowym i Orzeł Biały na tle amarantowym ze skrzydłami do lotu rozciągniętymi, z głową w prawo zwrócony, trzymający w szponach wieniec dębowy, na lewo wieniec laurowy. Orzeł ten jest także pieczęcią wszelkich władz i sądów narodowych*³⁰. Symbolika wieńców trzymanyh przez Orła odwoływała się do cnót waleczności, odwagi i

29 S.K. Kuczyński, *Barwy biało-czerwone*, s. 172.

30 *Ustawa Rewolucyjna Rządu Narodowego z 23 lutego 1846 r.*, druk w Bibliotece Narodowej, Dokumenty życia społecznego, 1a, 2b.

bohaterstwa (wieniec dębowy) oraz do zwycięstwa, chwały i zaszczytu (wieniec laurowy). Znaczyło to, że przez waleczność i odwagę Polacy osiągną zwycięstwo. Toteż Orzeł bez korony z dwoma wieńcami umieszczony został na czerwonym płacie chorągwi, naczelnego znaku powstania krakowskiego³¹. Natomiast w ciągu zaledwie kilku dni powstania w nagłówku radykalnego "Dziennika Rządowego Rzeczypospolitej Polskiej" pojawiły się aż trzy różne wizerunki Orła. W numerze 1 z 26 lutego widnieje klasycystyczny Orzeł w koronie, ale już w numerze 3 z 28 lutego występuje tenże Orzeł pozbawiony korony, wreszcie w nr 6 z 3 marca umieszczony został inny Orzeł bez korony, z wysoko uniesionymi skrzydłami, trzymający w szponach wieńce³².

W powstaniu krakowskim 1846 roku noszono też kokardy narodowe biało-czerwone, a członkowie Rządu mieli jako oznakę szarfy amarantowo-białe. W kamienicy Krzysztofory przy Rynku, gdzie obradował Rząd Narodowy, (...) *nad bramą wchodową powiewała chorągiew pół amarantowa - pół biała z napisem »Za wolność ludu«*³³.

Wizerunek Orła Białego w koronie i częściej bez korony, łączony z Pogonią lub samodzielnie użyty oraz kokardy biało-czerwone znalazły szerokie zastosowanie w dniach Wiosny Ludów 1848 roku, zarówno w kraju, jak i zagranicą, wszędzie tam, gdzie Polacy walczyli "Za naszą i waszą wolność". Na żelaznego Orła bez korony, otoczonego wieńcem laurowym przepieczonym wstęgą biało-czerwoną, mieli przysięgać powstańcy w Miłosławiu przed rozpoczęciem bitwy 30 kwietnia 1848 r.³⁴ Zawiązany w Poznaniu Komitet Narodowy przyjął za swój herb Orła bez korony w polu czerwonym i Pogoń w polu błękitnym na tarczy dwudzielnej w słup, której również nie wieńczy korona³⁵. Na sztandarach wielkopolskich oddziałów powstańczych występował natomiast sam motyw Orła Białego na czerwonym tle, bez Pogoni, jak na sztandarach powstańców-kosynierów spod Książa oraz oddziałów z Pleszewa i Szubina. Na sztandarze oddziału Ludwika Mierosławskiego, darze Francuzów - mieszkańców miasta Mâcon, zespolono dwie barwy - francuskie trójkolorowe i polskie biało-amarantowe, na tle których widnieje Orzeł bez korony, siedzący na kuli, z rozpostartymi do lotu skrzydłami, otoczony promienistym kręgiem³⁶.

Dużą popularność zyskały też kokardy biało-czerwone noszone w oddziałach powstańczych oraz przez ludność cywilną Wielkopolski. Władze pruskie zaciekle je tępiły. Kiedy w Poznaniu szewcowi Zwolskiemu huzar pruski zerwał z czapki polską kokardę i podeptał ją w rynsztoku, wywołało to oburzenie Polaków. Jan Nepomucen Niemojowski, aby uspokoić świadków tego incydentu i zapobiec rozlewowi krwi, przemawiał: *Bracia! (...) zniewagi kokardy nie bierzmy za jej zhańbienie, bo polska kokarda za święta, aby ją dłoń Niemca zhańbić mogła*³⁷.

Równocześnie z powstaniem w Wielkopolsce rozwijał się polski ruch narodowy w Galicji oraz na Śląsku i Pomorzu. Także i tam ożywienie uczuć patriotycznych wyrażało się na zewnątrz w użyciu Orła Białego i barw biało-czerwonych. Komitet Obywatelski

31 Zob. reprodukcję barwną i opis chorągwi [w:] *Orzeł Biały - 700 lat herbu państwa polskiego*, il. 158 i opis VIII 42, s. 330.

32 Biblioteka Jagiellońska, sygn. 222408 III (28, 29). Rara. Zob. *Orzeł Biały w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej* [Katalog wystawy 7 września - 14 października 1995], Kraków 1995, s. 38, nr 20.

33 L. Kraśnicka, *Pamiętnik z roku 1846*, "Twórczość", nr 2, 1946, s. 114.

34 Reprodukcja barwna i opis tego orła w: *Orzeł Biały - 700 lat herbu państwa polskiego*, il. 160 i opis VIII 44, s. 331.

35 Tak na pieczęciach Komitetu Narodowego i jego Wydziału Wojennego. Zob. T. Jeziorowski, *Herb Rzeczypospolitej z 1848 roku*, [w:] *Orzeł Biały herb państwa polskiego*, s. 259 nn.

36 S.K. Kuczyński, *Barwy biało-czerwone*, s. 183.

37 J.N. Niemojowski, *Wspomnienia*, wyd. S. Pomarański, Poznań 1925, s. 357.

miasta Krakowa 2 kwietnia 1848 r. wzywał, *aby idąc za przykładem delegacji tegoż Komitetu, która udając się do Wiednia, przypięta kokardy narodowe białe z pąsowym, zechcieli wszyscy ozdobić się tymi znakami jedności, które dziś są siłą naszą*³⁸. Wezwanie to spotkało się z żywym przyjęciem mieszkańców. Kiedy w końcu kwietnia w starciach z wojskiem austriackim w Krakowie padli zabici, przykrywano kokardy żałobną krepą. W czasie pogrzebu poległych niesiono na trumnach czapki krakowskie - godło wolności - ozdobione wieńcami i polską kokardą. Oddziały galicyjskiej gwardii narodowej przybrały w tych dniach tradycyjny mundur polski - granatowy z amarantem i z czapką-rogatywką z Orłem, obszytą wstążką biało-czerwoną. Gwardia narodowa we Lwowie nosiła na lancach proporczyki biało-czerwone, a cywile w tym mieście przyjęli rozety, kokardy i opaski w barwach narodowych. Na Śląsku i Pomorzu ludność polska manifestowała również pod znakiem Orła Białego, z chorągwiami i kokardami narodowymi³⁹.

Polskie symbole narodowe pojawiły się w dniach Wiosny Ludów wszędzie tam, gdzie walczone o wolność i prawa dla ludu. W Wiedniu widziano na barykadach Polaków z biało-czerwonymi kokardami na czapkach. W Berlinie utworzono oddział straży obywatelskiej pod nazwą Legion Akademików Polaków, który wystąpił z kokardą w barwach narodowych. W Paryżu 26 lutego 1848 r. - na wieść o ogłoszeniu republiki - kilkuset Polaków z sędziwym generałem Dwernickim na czele przemaszerowało z chorągwią narodową ulicami miasta. W powstaniu narodowym na Węgrzech polskie chorągwie i sztandary symbolizowały udział Polaków w walce o wolność węgierskich braci. Dowodzony przez Józefa Wysockiego Legion Polski otrzymał od mieszkańców Budy chorągiew złożoną z dwóch pasów amarantowego i białego, z medalionem z Matką Boską na jednej stronie oraz wyobrażeniem Orła Białego z koroną na odwrocie; matką chrześną tej chorągwi była Luiza Kossuth-Ruttkay, siostra bohatera narodowego Węgier Ludwika Kossutha. Sztandar 2 pułku ułanów Legionu Polskiego, uszyty przez Polki w Bardiowie, nosił jednak Orła bez korony i Pogoń na dwupolowej tarczy, której nie wieńczyła korona. Orła bez korony, ale z krzyżem na głowie, umieścił Adam Mickiewicz na szczycie drzewca chorągwi biało-czerwonej z krzyżem, pod którą wystąpił zawiązany przez niego Legion we Włoszech. Rzymscy zmartwychwstańcy nie wydali natomiast poecie, po jego gwałtownym wystąpieniu przeciw papieżowi, chorągwi wykonanej przez polskie zakonnice, przedstawiającej na jednej stronie Orła i Pogoń oraz twarz Chrystusa na chuście św. Weroniki, na drugiej stronie zaś wizerunek Matki Boskiej Częstochowskiej. Utworzony w 1856 r. przez Michała Czajkowskiego (Sadyka Paszę) oddział kozaków ottomańskich, którego zadaniem było wsparcie Turcji w wojnie z Rosją, miał sztandar z Orłem bez korony położonym na płachcie obok tureckiego półksiężycy z gwiazdą. Dla oddziałów polskich w Turcji wiozł też sztandar w ostatniej swej podróży Adam Mickiewicz - amarantowy z Orłem i Pogonią, który haftowała córka poety⁴⁰.

Symbole wyrażające wolnościowe dążenia narodu - Orzeł Biały z koroną lub bez korony i Pogoń, łączone razem czy też oddzielnie użyte, odegrały pobudzającą rolę w okresie manifestacji patriotycznych poprzedzających powstanie styczniowe. Godła te często łączono z symbolami wiary, męczeństwa, nadziei i miłości, jak krzyż, korona cierniowa, kotwica, otwierający się grób i inne. Powszechnie przyjętym znakiem były też barwy biało-czerwone.

38 Cyt. według I. Koberdowa, *Polska Wiosna Ludów*, Warszawa 1967, s. 121.

39 S.K. Kuczyński, *Barwy biało-czerwone*, s. 184 n.

40 Tamże, s. 176 nn.

Kiedy podczas obchodów rocznicy bitwy pod Grochowem 25 lutego 1861 r. szewc Paradowski rozwinął na Podwalu chorągiew z Orłem i Pogonią, zapoczątkował tym cały ciąg demonstracji narodowych symboli. Wielką rolę odgrywał w nich Orzeł Biały, jak w kwietniowym pochodzie przeciw rozwiązaniu Towarzystwa Rolniczego; wówczas to zawieszono publicznie na balkonie gmachu Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego Orła wyciętego naprędce z białego papieru, który wkrótce spadł - jak mówiono - na złą wróżbę. Gdy w manifestacjach 27 lutego i 8 kwietnia padli zabici, Orzeł Biały stał się nieodłącznym atrybutem żałobnej biżuterii i licznie wyrabianych wówczas oznak patriotycznych. Obchody rocznicy unii z Litwą - lubelskiej 1569 roku i horodelskiej 1413 roku, przyczyniły się do upowszechnienia motywu Orła i Pogoniłączonych na jednej tarczy⁴¹.

W naradach poprzedzających obchody horodelskie postanowiono, aby *odtąd do herbu Polski i Litwy zawsze był dołączony herb Rusi - Michał Archanioł oraz aby nawiązany węzeł bratni trzech ludów, wskazujący nową politykę, różną od dawniejszej, był ujawniony*⁴². Projekt herbu trójpolowego z Orłem Białym, Pogonią i ruskim Archaniołem niósł nowe treści. Nawiązywał do tradycji i terytorium przedrozbiorowej Rzeczypospolitej, wyrażając ciągłość państwową Polski i aspiracje wolnościowe zamieszkujących ją narodów: polskiego, litewskiego i ukraińskiego, teraz połączonych na równych prawach w walce o wyzwolenie spod obcej przemocy.

Dnia 10 października 1861 r. w wielkiej manifestacji pod Horodłem odnowiony został akt unii horodelskiej. Jeden z głównych organizatorów obchodu, lubelski adwokat Kazimierz Gregorewicz mówił: *Od tego czasu herb Polski obejmować będzie nie tylko Orła Białego i Pogoń, ale i Michała Archanioła, oznaczając tym samym trzy części odrębne, połączone węzłem federacyjnym. Skoro nareszcie wybije godzina niepodległości, to wspólny sejm oznaczy bliżej wzajemny nasz stosunek, tak pod względem wewnętrznej, jako też zewnętrznej polityki. Tymczasem nie pozostaje nic innego do działania, jak zwrócić wszystkie usiłowania do walki przeciwko Moskwie. W rozbięciu jesteśmy bezsilni, w potrójnym połączeniu wytworzymy siłę zdolną zapewnić przyszłej walce zupełne powodzenie*⁴³. Była to dobitnie wyrażona zasada federacji trzech równoprawnych narodów dawnej i przyszłej Rzeczypospolitej symbolizowana przez herb trójpolowy. W ten sposób powstał pierwowzór nowego herbu państwowego Polski. Zrealizowany został w Powstaniu Styczniowym.

Początkowo jednak sięgnięto po godła Orła Białego i litewskiej Pogoni. Taki herb przyjął na swą pieczęć Komitet Centralny Narodowy, ukonstytuowany na przełomie maja i czerwca 1862 r. jako naczelna władza narodowa, przygotowująca kraj do walki zbrojnej o niepodległość. Orzeł był bez korony, lecz dwupolową tarczę, na której był

41 O manifestacjach patriotycznych w 1861 r. zob. W. Przyborowski, (Z.L.S.), *Historia dwóch lat*, t. II, Kraków 1893, s. 24-28; J. Komar, *Warszawskie manifestacje patriotyczne 1860-1862*, Warszawa 1970, s. 31-37; ostatnio F. Ramotowska, *Herb państwa polskiego okresu Powstania Styczniowego*, "Miscellanea Historico-Archivistica", t. V, 1995, s. 126-136. Pamiątki okresu manifestacji patriotycznych i żaloby narodowej lat 1861-1862 najpełniej zestawia G. Kieniewiczowa, op.cit., s. 37-100.

42 Cyt. za F. Ramotowską, op.cit., s. 132. Motyw Michała Archanioła z włócznią lub mieczem i tarczą występował już w XII-XIII w. na pieczęciach książąt ruskich i był uważany za godło Rusi Kijowskiej. W sfragistyce królów polskich pojawił się jako herb województwa kijowskiego na pieczęci wielkiej litewskiej Zygmunta I z 1506 r., wypierając starsze herby: wyobrażenie niedźwiedzia i Pogoń, która za rządów Litwy rozciągała się też na terytorium kijowskie. Zob. S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, s. 96 nn.

43 F. Ramotowska, op.cit., s. 135. Powody zmiany herbu państwa polskiego w okresie powstania styczniowego K. Gregorewicz wyjaśniał po latach w wygłoszonym odczycie w Paryżu pt. *Z jakich powodów zmieniony został herb państwa polskiego. Odczyt miany podczas obchodu 23-letniej rocznicy Horodelskiego zjazdu dnia 10 października 1884 r. w Paryżu*; ten rzadki druk znajduje się w zbiorach Ossolineum.

umieszczony wraz z Pogonią wieńczyła korona. Kiedy 1 września 1862 r. Komitet ogłosił się "rzeczywistym Rządem narodowym", herb ten zyskał sankcję jakby oficjalnego herbu państwowego. W Manifeście z 22 stycznia 1863 r. Komitet, występując jako Tymczasowy Rząd Narodowy, wzywał jednak nie dwa, ale trzy narody - Polski, Litwy i Rusi do wspólnego powstania. *Stary miecz nasz wydobyty, święty sztandar Orła, Pogoni i Archanioła rozwinięty*⁴⁴ - obwieszczał Manifest. Toteż na kilka dni przed ogłoszeniem Manifestu powrócono do koncepcji herbu złożonego z trzech godeł, dodając do Orła i Pogoni również Michała Archanioła Rusi. Taki też herb trójpolowy Tymczasowy Rząd Narodowy uchwalił jednogłośnie 18 stycznia 1863 roku⁴⁵.

Wyłynęła wówczas kwestia jakim emblematem połączyć wszystkie te godła. Historia podsuwała, aby zwieńczyć tarczę koroną jagiellońską. Mogła ona kojarzyć się jednak z restytucją ustroju monarchicznego Polski, gdy Komitet, nie przesądzając przyszłej formy rządów, sam wyznawał poglądy republikańskie. Zrezygnowano więc z korony, umieszczając nad tarczą herbową krzyż. Pomysłodawca tego rozwiązania, Józef Kajetan Janowski, tak uzasadniał motyw krzyża: *Polska w całym biegu swego historycznego rozwoju zawsze była państwem wybitnie chrześcijańskim, rządziła się zawsze miłością i przez ten szczególnie charakter swej polityki przyciągała do siebie inne narody. Równouprawnienie wszystkich wyznań, które powstanie ogłasza za akt swej wiary politycznej, jest naturalnym wpływem miłości chrześcijańskiej. Krzyż zatem (...), nie obraża ani też nie schlebia niczym przekonaniom politycznym: stawia naród wybijający się na niepodległość na szerokim polu moralnym, którego podstawami są: miłość, prawda i sprawiedliwość (...)*⁴⁶. Po dyskusji przyjęto też, że na pieczęci ma być napis: "Wolność, Równość, Niepodległość Rok 1863". Hasła te żywo przypominały dewizę Insurekcji Kościuszkowskiej: "Wolność, Całość, Niepodległość".

Rysunek pieczęci według powyższego wzoru wykonał architekt Dobromir Krysiński, tłok pieczęci wrył zaś rytownik Jan Tyc, zresztą niewłaściwie, bo zamiast w negatywie i płasko do tuszu, dał stempel pozytywowy, wklęsły, do laku. Godła na pieczęci zostały umieszczone na trzech tarczach obok siebie, z Orłem bez korony w środku, na tle rozpiętego płaszcza gronostajowego. Orzeł trzymał w szponach miecz i krzyż. Ponad tarczami wznosił się krzyż w otoku świetlistej aureoli, wokół obiegał ustalony napis⁴⁷. Trzymane przez Orła - tu bodaj po raz pierwszy w jego historii - miecz i krzyż, badacz pieczęci Powstania Styczniowego, Jurij I. Sztakelberg, wyjaśnia następująco: miecz w szponach Orła nawiązywał do mieczów Pogoni i Michała Archanioła, wskazując, że walka toczy się o wolność, równość i niepodległość ojczyzny. *Krzyż był zaś zawsze symbolem nadziei na pomoc Najwyższego w tej sprawiedliwej walce*⁴⁸.

Z powodu wadliwego wykonania tłoku pieczęć Tymczasowego Rządu Narodowego przyłożono tylko na niewielu dokumentach. Rząd używał nadal pieczęci Komitetu Centralnego Narodowego z Orłem i Pogonią, a herb trójpolowy nie upowszechnił się szerzej. Były jednak odstępstwa od herbu dwupolowego z Orłem i Pogonią: na pieczęci dyktatora Mariana Langiewicza, wykonanej w Krakowie w marcu 1863 r., Orzeł nosił koronę na głowie. Później Orzeł w koronie pojawiał się często na pieczęciach rytych w Galicji, ale nie tylko.

44 Cyt. za F. Ramotowską, op.cit., s. 140.

45 Tamże, s. 141 nn.

46 J.K. Janowski, *Pamiętniki o Powstaniu Styczniowym*, t. I, Lwów 1923, s. 56.

47 J.I. Sztakelberg, *Pieczęcie powstańcze 1863-1864*, Warszawa 1988, s. 28. Tamże, tabl. XXV, ryc. 1a - reprodukcja tej pieczęci i s. 328 opis.

48 Tamże, s. 26.

Trójpolowy herb państwa polskiego przywrócił Tymczasowy Rząd Narodowy w dekreście z 10 maja 1863 r., w którym zmienił swą nazwę na Rząd Narodowy i ustanowił dla swej kancelarii nową pieczęć. Odbijała ona założenia programowe Rządu, z których głównym było *wywalczenie i zapewnienie zupełnej niepodległości ziem Polski, Litwy i Rusi oraz uznanie Litwy i Rusi za części zupełnie równe z Koroną i wespół z nią jedną państwową całość Polski stanowiące*⁴⁹. Odpowiednio do tego pieczęć Rządu Narodowego miały tworzyć *herby 3 części składających jedną i nierozdzielną Polskę: Orła, Pogoni i Michała Archanioła na jednej tarczy z koroną jagiellońską umieszczoną, z napisem wokoło »Rząd Narodowy« u góry, a u dołu »Wolność-Równość-Niepodległość«*⁵⁰.

Zadekretowana nowa pieczęć przedstawiała na tarczy trójdzielnej w roztok (lub w rosochę) w polu pierwszym Orła bez korony trzymającego miecz i krzyż w szponach, w polu drugim Pogoń i w polu trzecim Michała Archanioła. Tarcza zwieńczona była koroną. W polu pieczęci w dwóch półotokach biegiły ustalone napisy.

Herb wprowadzony dekretem Rządu Narodowego z 10 maja 1863 r. umieszczano odtąd na wszystkich nowych pieczęciach władz narodowych, centralnych i terenowych, zgodnie z rysunkiem na pieczęci rządowej. Używano go szeroko w emblematyce powstania: na kwitach skarbowych, obligacjach pożyczki narodowej, w formie znaku wodnego na blankietach z nadrukiem Rządu Narodowego, na wielu drukach ulotnych, także na sztandarach oddziałów powstańczych, w projektach monety i bandery marynarki wojennej, nieoficjalnie zaś w bizuterii patriotycznej i pamiątkach powstania⁵¹. Nadal były jednak w użyciu pieczęcie i inne znaki, zwłaszcza sztandary, z herbem dwupolowym - Orłem i Pogonią oraz z samym tylko Orłem, w koronie lub bez korony.

Istniały wszakże znaczące odstępstwa od wzoru herbu trójpolowego przyjętego przez Rząd Narodowy. Najważniejsze dotyczyły Orła Białego, którego przedstawiono zgodnie z dekretem bez korony, często jednak w koronie, zwłaszcza w Galicji. Odgrywały tu rolę zarówno względy ideowo-polityczne, jak też przywiązanie do narodowej tradycji. Lewica powstania i organizacje "czerwonych" używały z reguły Orła bez korony, natomiast "biali", centryści i prawica pozostali przy uświęconym tradycją Orle w koronie. Inna odmiana dotyczyła miecza i krzyża w szponach Orła; atrybuty te pomijano w wielu przedstawieniach herbu trójpolowego. Natomiast na pieczęciach urzędów działających na Ukrainie zmieniono kolejność godeł, przesuując ruskiego Michała Archanioła przed litewską Pogon⁵².

Wprowadzając nowy herb i używając dawnych, z Orłem Białym na czele, powstanie obracało się przeciw symbolowi zniewolenia, jakim był herb Królestwa Polskiego z dominującym czarnym orłem dwugłowym. Toteż oddziały powstańcze zrywały ten herb z budynków rządowych i wszędzie tam, gdzie pełnił on urzędową rolę.

Heraldyka i emblematyka Powstania Styczniowego - poza pieczęciami - obfitują w wiele symboli towarzyszących godłom i herbom. Były to motywy zaczerpnięte z repertuaru martyrologii narodowej jak krzyż, korona cierniowa, gorejące serce, kotwica nadziei, palma męczeństwa. Nierzadkie było też łączenie herbów z wizerunkiem Matki

49 *Powstanie Styczniowe. Materiały i dokumenty: Dokumenty Komitetu Centralnego Narodowego i Rządu Narodowego 1862-1864*, do druku przygotowali D. Fajnhauz, S. Kieniewicz, F. Ramotowska, W. Śliwowska, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, nr 111, s. 112.

50 Tamże.

51 J.I. Sztakelberg, op.cit., s. 147. Por. także G. Kieniewiczowa, op.cit., s. 101-114; *Orzeł Biały - 700 lat herbu państwa polskiego*, s. 172-174, 333-336.

52 J.I. Sztakelberg, op.cit., s. 31.

Boskiej Częstochowskiej jako patronki Polski; medalion z Jej wizerunkiem kładziono niekiedy pośrodku herbu trójpolowego. Pojawiły się różne hasła i dewizy, z których najczęściej powtarzało się wezwanie "Boże zbaw Polskę"⁵³.

Przyjęcie herbu trójpolowego z Orłem Białym, Pogonią i Michałem Archaniołem pozostało nie bez wpływu na barwy jako symbol ruchu. Nierzadko dla rozróżnienia kolorystycznego godła malowano Orła poprawnie w polu czerwonym. Pogoń mylnie w polu błękitnym lub granatowym, Archaniola zaś (też błędnie) w polu białym. Tymczasem tarcza z tymi godłami powinna mieć jednolity kolor czerwony. Trzy barwy z tarczy rządowego herbu przenoszono niekiedy na chorągwie i kokardy, uznając je niekiedy za barwy narodowe. Poprawny zestaw barw upowszechniały wszakże szeroko przyjęte w oddziałach powstańczych kokardy biało-czerwone⁵⁴.

Taka właśnie kokarda jest najważniejszym rekwizytem przejmującego w swej wymowie obrazu Artura Grottgera *Pożegnanie* (1866). Oto młoda dama w żałobnej sukni, stojąc na ganku szlacheckiego dworu, przypina biało-czerwoną owalną kokardę do czapki-konfederatki gotującego się do odmarszu uzbrojonego mężczyzny. Motyw narodowej kokardy przewija się również przez znane cykle kartonów tego malarza: *Warszawa, Polonia, Lithuania i Wojna*.

Symbole narodowe Powstania Styczniowego miały wielką siłę oddziaływania na współczesnych i potomnych. Szczególną rolę odgrywały pieczęcie. W wojnie toczonyj pomiędzy jawną siłą zaborcy a działającym w konspiracji kierownictwem ruchu, tylko pieczęcie były znakiem legitymizującym władze powstania i jego agendy: uwierzytelniały odezwy i dekrety, raporty i rozkazy, nominacje i całą korespondencję organizacji narodowej. Niosły przy tym głębokie treści, wyrażając językiem herbów ideę wolnych, równych i niepodległych narodów: polskiego, litewskiego i ukraińskiego.

Pisał Józef Piłsudski: *W roku 1863 istniał taki symbol, który silnie - ba, nieraz wszechwładnie panował nad ludźmi. Była nim pieczęć - pieczęć Rządu Narodowego.*

Widywałem ją w różnych muzeach - kawaleczek bibułki z drobnym pismem, a u spodu pieczęć. To był symbol siły (...).

I gdy raz jeszcze rzucam pytanie: wielkości, gdzie twoje imię? - znajduję odpowiedź: wielkość naszego narodu, w wielkiej epoce 1863 roku istniała, a polegała ona na jednym może w dziejach naszych rządzie, który, nieznanym z imienia, był tak szanowany i tak słuchany, że zazdrość wzbudzać może we wszystkich krajach i u wszystkich narodów⁵⁵.

Toteż herb Rządu Narodowego przetrwał Powstanie Styczniowe. Odtąd Orzeł, Pogoń i Archanioł stały się - obok najczęściej stosowanego samoistnego znaku Orła Białego - oznaką polskich dążeń niepodległościowych. W tym charakterze był też w użyciu herb dwupolowy, złożony z Orła i Pogoni, wprowadzony w Powstaniu Listopadowym. I kiedy po latach niewoli odradzało się państwo polskie, wypłynęła kwestia jak ma wyglądać jego herb. Rozważano wówczas możliwość powrotu do Orła i Pogoni; bieg wydarzeń sprawił bowiem, że godło Rusi stało się nieaktualne w nowych granicach Rzeczypospolitej. Z myśli o naczelnym znaku państwa zwycięsko wyszedł Orzeł Biały w koronie, odwieczny znak Polski i Polaków. Od niego wywodzą się też barwy biało-czerwone Rzeczypospolitej.

53 S.K. Kuczyński, *Barwy biało-czerwone*, s. 190; G. Kieniewiczowa, op.cit., s. 102-114; *Orzeł Biały - 700 lat herbu państwa polskiego*, s. 171-174, 333-336.

54 S.K. Kuczyński, *Barwy biało-czerwone*, s. 188 n.

55 J. Piłsudski, *Rok 1863*, Warszawa 1924, s. 37-38, 50.

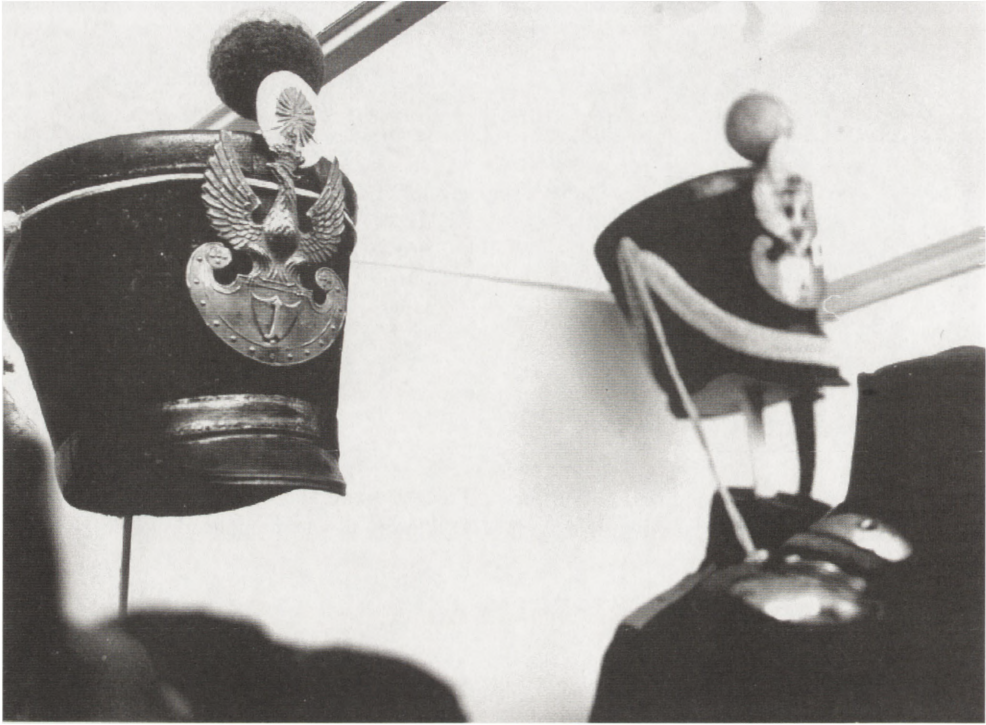
Pieczęć Rady Administracyjnej z herbem Królestwa Polskiego z lat dwudziestych XIX wieku.

Pieczęć generała Józefa Chłopickiego jako Dyktatora powstania z grudnia 1830 r.

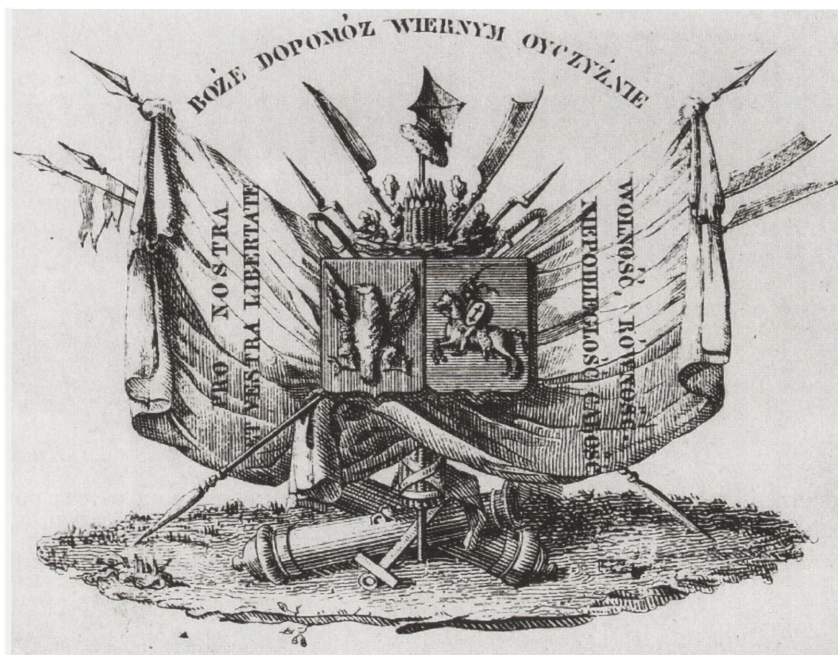
Pieczęcie Rządu Narodowego i Izby Poselskiej z 1831 r.

Czapki wojskowe z białą-czerwoną kokardą z czasów Powstania Listopadowego.

Chorągiew Towarzystwa Demokratycznego Polskiego z 1832 r. (przerys.).

Winieta na papierze korespondencyjnym Stowarzyszenia Polaków w Brukseli z 1836 r.

Chorągiew z okresu powstania krakowskiego 1846 r. (na płacie chorągwi rozpięta szarfa i sznury dyktatora powstania).

Tłok i odcisk pieczęci Wydziału Wojennego Komitetu Narodowego z okresu powstania wielkopolskiego 1848 r.

Pieczęcie z herbem dwupolowym z okresu Powstania Styczniowego: Komitetu Centralnego Narodowego; Dyktatora Mariana Langiewicza; Ławy Głównej Krakowskiej (według J.I. Sztakelberga).

Pieczęć Rządu Narodowego z herbem trójpolowym, wprowadzona dekretem z 10 maja 1863 r.

Ilustracje pochodzą ze zbiorów archiwalnych Autora artykułu.